

Η διαπλαστική διασύνδεση του Συντάγματος με την ευρωπαϊκή, την υπερεθνική και την διεθνική έννομη τάξη

Γιάννης Παπαδόπουλος, Αν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Μακεδονίας

Με αφορμή το βιβλίο του **Αντώνη Μανιτάκη, Στο λυκόφως της μεταπολίτευσης. Κείμενα της συνταγματικής συγκυρίας πριν, κατά και μετά τα μνημόνια**, («Επίκεντρο», Θεσσαλονίκη 2020, σελ. 464)

(Πρώτη δημοσίευση: *Athens review of books*, Τεύχος 122, Νοέμβριος 2020)

Ένα από τα πιο πρωτότυπα και χρήσιμα συμπεράσματα του βιβλίου είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε η νοηματική «πλαστικότητα» του Συντάγματος. Πρόκειται για την διαρκή του προσαρμοστικότητα όσον αφορά όχι μόνο τα νοήματα που εμπεριέχει, αλλά και την ίδια την κανονιστική του υφή, η οποία δεν μένει καθηλωμένη και χαραγμένη στο μάρμαρο, αλλά αγκαλιάζει ευέλικτα τις κινήσεις της πραγματικότητας και τους προσδίδει χαρακτήρα κανονικότητας, η οποία, με τη σειρά της, εξασφαλίζει σταθερότητα και κανονιστικό κύρος στη νομοθετική πραγματικότητα. Αυτός ο πορώδης και ελαστικός χαρακτήρας του αναδυόμενου συνταγματισμού της εποχής μας κατάφερε να υποδεχθεί, χωρίς να κονιορτοποιηθεί, ακόμα και το «καινοφανές και ιδιότυπο σύμπλεγμα κανόνων αναφοράς του ενωσιακού, του διεθνικού και του εθνικού δικαίου».

Το νέο βιβλίο του συνταματολόγου Αντώνη Μανιτάκη, ομότιμου καθηγητή της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, είναι το απόσταγμα στοχασμών του γύρω από το δίκαιο, τους πολιτικούς θεσμούς, τα ανθρώπινα δικαιώματα και γενικότερα τον δημόσιο βίο της Ελλάδας και της Ευρώπης που εκτείνονται στο ένα τέταρτο του αιώνα. Το εύρος αλλά και το βάθος αυτής της συλλογής άρθρων του συγγραφέα είναι τέτοια που το περιεχόμενό της δεν καλύπτεται παρά μόνο μερικώς από τον τίτλο. Για όσους γνωρίζουν το έργο του Μανιτάκη (όπως ο γράφων, ο οποίος υπήρξε φοιτητής του κατά τη δεκαετία του 1980), αυτό δεν αποτελεί έκπληξη. Τη σκέψη και τη δράση του συγγραφέα ανέκαθεν χαρακτήριζαν ο πλούτος της ανάλυσης, η γενναιοδωρία της διανοητικής προσφοράς και η έντονη αίσθηση του δημόσιου συμφέροντος. Ο Μανιτάκης υπήρξε και συνεχίζει να είναι ένας δάσκαλος που έκανε σχολή στηριζόμενος στους ώμους των γιγάντων προκατόχων του Αλέξανδρου Σβώλου και Αριστόβουλου Μάνεση. Ουδέποτε ήταν απλώς ένας καλός τεχνικός του δικαίου· αυτός ο τόμος αποδεικνύει ότι ήταν και συνεχίζει να είναι ένας γνήσιος δημόσιος διανοούμενος, σαν τους στοχαστές της γαλλικής γλώσσας που τόσο αγαπά.

Το βιβλίο χωρίζεται σε έξι ανισοβαρή μέρη και ένα επίμετρο. Σε κάθε μέρος, ένα ή δύο κείμενα στην αρχή είναι πιο επιστημονικά και απαιτητικά, ενώ τα υπόλοιπα αναπαράγουν κυρίως επιφυλλίδες γραμμένες για εφημερίδες. Το εκτενές δεύτερο μέρος («Η ματαιοπονία των αναθεωρήσεων απέναντι στη συνταγματική πραγματικότητα των άτυπων τροποποιήσεων του Συντάγματος») μαζί με το έκτο μέρος («Ευρωπαϊκή ενοποίηση και Ευρωσύνταγμα») αποτελούν τη ραχοκοκαλιά του τόμου, καθώς σε αυτά αποκρυσταλλώνεται το θεωρητικό πλαίσιο ανάγνωσης του Συντάγματος και της σημασίας που αυτό έχει στη σύγχρονη πολιτική ζωή της Ελλάδας εντός της Ενωμένης Ευρώπης.

Είναι γεγονός ότι η διακυβέρνηση της χώρας στη διάρκεια της πολύχρονης οικονομικής κρίσης και της εφαρμογής ενός βίαιου προγράμματος οικονομικής προσαρμογής έγινε με σεβασμό στους συνταγματικούς κανόνες του δημοκρατικού και κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και χωρίς να θιγεί ο πυρήνας του κράτους δικαίου και οι θεμελιώδεις ελευθερίες. Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, στην Ελλάδα ουδέποτε δημιουργήθηκε ένα παρασύνταγμα, ένα «καθεστώδες έκτακτης ανάγκης» που να παραμερίζει το επίσημο Σύνταγμα. Η γενικότερη θεσμική συμπεριφορά των συντεταγμένων εξουσιών κατά τη διάρκεια αυτών των καυτών ετών, που συνοδεύτηκαν από μια άνευ προηγουμένου πολιτική κρίση και μια συνολική ηθική κατάρρευση του οικοδομήματος της Μεταπολίτευσης, ουδέποτε έδωσε σημεία εκτροπής από τη συνταγματική νομιμότητα ούτε προσφυγής σε ένα «δίκαιο της ανάγκης», όπως υποστηρίζουν ορισμένοι συγγραφείς της ριζοσπαστικής ακραίας Αριστεράς ή του ελευθεριακού χώρου. Το παράδοξο που αναδεικνύει αναργώς ο Μανιτάκης είναι ότι το Σύνταγμα άντεξε, τη στιγμή που το κομματικό σύστημα βούλιαζε εν πολλοίς στην ανυποληψία και σε κρίση νομιμοποίησης.

Αυτή η εντυπωσιακή ανθεκτικότητα του Συντάγματος οφείλεται κατά πρώτον στο ίδιο, καθώς η κρίση ανέδειξε την εγγενή του δυνατότητα να προσαρμόζεται στην ταχέως μεταβαλλόμενη πραγματικότητα της κρίσης καθεαυτής, αλλά και στην βαθύτερη δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της παγκοσμιοποίησης. Ο συγγραφέας τεκμηριώνει υπέροχα πώς το «πραγματικό Σύνταγμα» – αυτό δηλαδή που προκύπτει από την ζώσα εφαρμογή και την καθημερινή του ερμηνεία πρωτίστως από τους πολιτειακούς θεσμούς, αλλά και από τη νομική θεωρία και τις οργανώσεις πολιτών που το επικαλούνται στη δράση τους – οδηγεί σε διαρκή ανανοηματοδότηση του τυπικού Συντάγματος και όχι σε ανατροπή ή εγκατάλειψή του: *«Έτσι το Σύνταγμα όχι μόνον πραγματώνεται διαρκώς όσο ισχύει και εφαρμόζεται, αλλά ταυτόχρονα πραγματώνει την πραγματικότητα, την προσαρμόζει στα κελεύσματά του και τη διαμορφώνει ανάλογα. Με τον τρόπο αυτό μεταλλάσσεται [...] από αυστηρό σε ήπιο»* (σ. 87-88).

Ένα από τα πιο πρωτότυπα και χρήσιμα συμπεράσματα του βιβλίου είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε η «πλαστικότητα» του Συντάγματος. Πρόκειται για την διαρκή του προσαρμοστικότητα όσον αφορά όχι μόνο τα νοήματα που εμπεριέχει, αλλά και την ίδια την κανονιστική του υφή, η οποία δεν μένει καθηλωμένη και χαραγμένη στο μάρμαρο, αλλά αγκαλιάζει ευέλικτα τις κινήσεις της πραγματικότητας και τους προσδίδει χαρακτήρα κανονικότητας, η οποία, με τη σειρά της, εξασφαλίζει σταθερότητα και κανονιστικό κύρος στη νομοθετική πραγματικότητα. Αυτή η πλαστική ικανότητα του πραγματικού Συντάγματος διαφάνηκε ιδίως κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, οπότε και το Σύνταγμα δεν αντιστάθηκε απλώς στους κραδασμούς λόγω των προγραμμάτων λιτότητας, αλλά επέδειξε *«ευέλικτη ρυθμιστική ικανότητα και ανάλογη νοηματική προσαρμοστικότητα, ώστε να μπορέσει να συμβάλει [...] θετικά, με ηπιότητα και αποτελεσματικότητα, στην υπέρβαση της κρίσης και στην αντιμετώπιση των εντάσεων και των συγκρούσεων»* (σ. 100).

Ο Μανιτάκης εξηγεί επαρκώς την ικανότητα «άτυπης κανονιστικής μετάλλαξης» (σ. 95) που επέδειξε η συνταγματική νομολογία των δικαστηρίων και πρωτίστως του Συμβουλίου της Επικρατείας (εφεξής ΣτΕ) κατά την ερμηνεία της συνταγματικότητας των μνημονιακών νόμων. Οι νομολογιακοί γνώμονες που το ΣτΕ διαμόρφωσε με οδηγό την εξυπηρέτηση σκοπών δημοσίου συμφέροντος και με άξονα τη συνταγματική αρχή της αναλογικότητας νομιμοποίησαν τα μέτρα δημοσιονομικής και ασφαλιστικής πολιτικής εντός του πλαισίου της ισχύουσας νομιμότητας, προστατεύοντας έτσι τη συνέχεια και την ασφάλεια του Δικαίου. Πολύ σημαντική είναι, θεωρώ, η ανάλυση της αυξημένης προσαρμοστικότητας και της ευελιξίας του τυπικού Συντάγματος μέσω

της ερμηνείας και της πραγμάτωσής του ως μιας μορφής *διαδικαστικής νομιμοποίησής του*. Μια ολόκληρη σχολή σκέψης στην φιλοσοφία του δικαίου, με κύριους εκπροσώπους της στον 20ό αιώνα τους Αμερικανούς Λον Φούλερ και Ρόμπερτ Σάμερς, τονίζει τον ρόλο που παίζει ο σωστός σχεδιασμός και η τήρηση νομικών διαδικασιών (αυτές που ο Φούλερ ονόμαζε προσφυώς «ενδογενή ηθική του δικαίου») στη δημοκρατική νομιμοποίηση ενός δικαϊκού συστήματος.

Από αυτήν την άποψη, τα Μνημόνια έφεραν στην επιφάνεια το διαδεδομένο σφάλμα να ταυτίζουμε το πολιτικό σύστημα και τις δομικές αδυναμίες του με το πολίτευμα, το οποίο αποδείχθηκε ότι ουδόλως ευθυνόταν για την πολιτική διαφθορά, τις πελατειακές σχέσεις, την φαυλότητα, τις δημοσιονομικές σπατάλες και την ανεπάρκεια της δημόσιας διοίκησης. Ενώ το πολιτικό σύστημα της μεταπολιτευτικής Ελλάδας προσπαθούσε επίμονα να εργαλειοποιήσει το Σύνταγμα, χρησιμοποιώντας το ως μέσο (μη) άσκησης πολιτικής από τα κόμματα και προπαγανδίζοντας μια ιδεώδη αναθεώρησή του ως τάχα την λύση όλων των διαρθρωτικών προβλημάτων που το ίδιο το πολιτικό σύστημα γεννούσε, οι «άδηλες ή άτυπες συνταγματικές μεταβολές» (σ. 123) που επέρχονται μέσω της κοινής νομοθεσίας, της συνταγματικής πρακτικής και των διεθνών συνθηκών εξασφάλισαν την επιβίωση του κράτους δικαίου και των θεμελιωδών αξιακών αναφορών του Συντάγματος. Όπως εξηγεί γλαφυρά ο Μανιτάκης, «*το Σύνταγμα γίνεται διαρκώς μέσα από τη νομοθεσία και ζει καθημερινά μέσα από τη νομοθετική και δικαστική πρακτική*» και έτσι προκύπτει μια «*ερμηνεία του Συντάγματος ενόψει του νόμου του οποίου κρίνεται η εφαρμογή*», με άλλα λόγια, οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που άρχισαν να εισάγονται με τα Μνημόνια –βιαίως πολλές φορές, είναι η αλήθεια– «*μεταμορφώνουν τον ερμηνευτικό ορίζοντα του ουσιαστικού και πραγματικού Συντάγματος*» (σ. 128).

Στο διάσημο βιβλίο του *We the People: Foundations* (1991), ο Αμερικανός νομικός και πολιτικός φιλόσοφος Μπρους Άκερμαν ανέπτυξε τη θεωρία της «συνταγματικής στιγμής» (constitutional moment). Σύμφωνα με αυτήν, έχουν υπάρξει περίοδοι στην αμερικανική ιστορία όπου σημειώθηκε ένα αυξημένο επίπεδο ενδιαφέροντος και λαϊκής συμμετοχής σε πολιτικά θέματα. Αυτή η κινητοποίηση, με τη σειρά της, επέτρεψε στις πολιτικές ελίτ να περάσουν ριζικές αλλαγές συνταγματικής φύσης, χωρίς όμως την ενεργοποίηση της τυπικής διαδικασίας συνταγματικής αναθεώρησης. Αυτό στάθηκε δυνατόν διότι η *δημόσια κατανόηση* των όρων άσκησης της πολιτικής εξουσίας καθώς και η *δικαστική ερμηνεία του Συντάγματος* μεταβλήθηκαν ουσιαστικά λόγω των εξωτερικών –οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών– συνθηκών. Κατά τον Μανιτάκη, τα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα που απαιτήθηκαν για την Ελλάδα, καθώς και οι θεσμικές αλλαγές που προέκυψαν ως αναγκαιότητα για την ορθή εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, μπορούν να εξομοιωθούν με μια τέτοια «συνταγματική στιγμή», αφού τέθηκαν νέα συνταγματικά ερωτήματα εντός της ίδιας συνταγματικής τάξης και στο ίδιο αξιακό περιβάλλον, τα οποία όμως συνδυάστηκαν με μια «*διαφορετική πρόσληψη και εφαρμογή του Συντάγματος*» (σ. 125). Αυτή η σχετική υποχώρηση της τυπικής, φορμαλιστικής πρόσληψης του Συντάγματος και η παράλληλη αναβάθμιση της «*ουσιαστικής και πραγματιστικής*» του πρόσληψης (σ. 131) έχει πολύ μεγάλη σημασία, όχι μόνο από νομικής, αλλά και από φιλοσοφικής πλευράς. Στο μέτρο που το πραγματικό Σύνταγμα πραγματώνεται και ανανοηματοδοτείται διά της εξελισσόμενης και συγκρουσιακής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας χωρίς να θίγεται η εγγυητική του αποστολή και χωρίς να εμποδίζεται ο δυναμικός και λειτουργικός του χαρακτήρας (σ. 133), επιβεβαιώνεται η ερμηνευτική οντολογία, εν προκειμένω των αρχών δικαίου, που βρίσκουμε στα γραπτά του Χανς-Γκέοργκ Γκάνταμερ, του Πωλ Ρικέρ και του Γιόζεφ Έσερ. Η διάπλαση ερμηνευτικών κανόνων Δικαίου και η διατύπωση ερμηνευτικών-δεοντολογικών προτάσεων που αποσκοπούν να συναντηθούν με την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα διαπλέκουν

επιτυχώς το ον της κοινωνικής ύλης με το δέον των κανονιστικών αρχών που συμπυκνώνει το Σύνταγμα. Κατ' αυτόν τον τρόπο εμπνέουν τον εφαρμοστή του Συντάγματος στην ερμηνεία και εφαρμογή συγκεκριμένων συνταγματικών διατάξεων και τη διάπλαση νέων κανονιστικών νοημάτων (σ. 132). Όπως λέει και ο Ρικέρ στο αριστούργημά του *Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος* (1990), η ταυτότητα-*idem* μεταβάλλεται σε ταυτότητα-*ipse*, καθώς δεν παραμένει στατικά ίδια με τον εαυτό της, αλλά αναζωογονείται διαρκώς από την ερμηνευτική πράξη και τις αφηγήσεις που την συνοδεύουν.

Εκτός από τη συνταγματική νομολογία των δικαστηρίων και τη συνταγματική πρακτική του νομοθέτη, το ίδιο το Σύνταγμα του 1975 έχει σοφά ανοίξει μια βασιλική οδό για την συνεχή του προσαρμογή σε απρόβλεπτες ή ακόμα και κρίσιμες περιστάσεις: το άρθρο 28, που επιτρέπει άδηλες τροποποιήσεις στο κανονιστικό περιεχόμενο του Συντάγματος μέσω της ενσωμάτωσης των διεθνών συνθηκών και της δευτερογενούς ευρωπαϊκής νομοθεσίας με απλή απόφαση της Βουλής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως εξηγεί ο Μανιτάκης, το Σύνταγμα «μετατρέπεται από αυστηρό σε ήπιο σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του με τη διεθνή και ευρωπαϊκή έννομη τάξη και την ενσωμάτωσή της στην εθνική» (σ. 93). Αυτό το θέμα είναι κεντρικό στη σκέψη του συγγραφέα και αναλύεται εκτενώς τόσο στο πρώτο όσο και στο έκτο μέρος του βιβλίου. Ο Αντώνης Μανιτάκης πάντοτε ήταν ταγμένος στην Ανανεωτική Αριστερά και στο διεθνιστικό και ευρωπαϊστικό της πολιτικό πρόταγμα. Αυτή η βασική πολιτική τοποθέτηση και αξιακή πίστη του αντανακλάται ευκρινέστατα και στην επιστημονική του ανάλυση, όπου υποστηρίζει ότι «ο ελληνικός συνταγματισμός διαθέτει αξιοζήλευτα περιθώρια ευελιξίας και προσαρμογής στη νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα που διαμορφώνεται ενώπιόν μας» (σ. 101). Το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 υπήρξε πραγματικά πρωτοπόρο καθώς ουδέποτε είχε κλειστό και εθνοκεντρικό χαρακτήρα, αλλά αντιθέτως αποδείχθηκε ανοιχτό και φιλόξενο στον κόσμο και στη διαρκή διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Έτσι, από τα χρόνια των Μνημονίων και έπειτα, τόσο οι στόχοι των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής όσο και η υπό μορφοποίηση ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση «ενσωματώθηκαν στην εθνική συνταγματική τάξη ως στόχοι ή σκοποί δημοσίου συμφέροντος» (σ. 103). Ο ελληνικός συνταγματισμός αποδείχθηκε γνήσια διεθνικός: μετατράπηκε σε ψηφίδα του ευρωπαϊκού κεκτημένου και υποδέχθηκε τις ευρωπαϊκές πολιτικές αρμονικά, χωρίς την παραμικρή προστριβή.

Σύμφωνα με την ενδελεχή ανάλυση του συγγραφέα, η εισδοχή του διεθνούς και ευρωπαϊκού δικαίου στην εσωτερική έννομη τάξη μετέβαλε σταδιακά και την ίδια μας την αντίληψη της ιεραρχίας των πηγών του Δικαίου, καθώς η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης επανακαθόρισε τις σχέσεις μεταξύ εσωτερικού και διεθνούς δικαίου σε «νέες, ουσιαστικές σχέσεις αगाστής και ήπιας επικοινωνίας [...] μεταξύ τους» (σ. 117), και έθεσε τις βάσεις για έναν παγκόσμιο συνταγματικό πλουραλισμό, πέρα και πάνω από τυπικές υπεροχές εννόμων τάξεων και από φορμαλιστικές προσεγγίσεις. Σ' αυτό το σημείο εντοπίζεται ίσως και ο βαθύτερος στοχασμός του Μανιτάκη ως πολιτειολόγου και φιλοσόφου του δικαίου: με την αρμονική συνύπαρξη και τη δημιουργική διαπλοκή της εθνικής, ευρωπαϊκής και διεθνούς έννομης τάξης, το Σύνταγμα όχι μόνο γίνεται ήπιο από φορμαλιστικά αυστηρό, αλλά μετατρέπεται οντολογικά και σε «ένα κανονιστικό σχεδιάσμα για μια πολιτεία ανοιχτή στο μέλλον» (σ. 120). Μπολιασμένες με την διεθνή και ευρωπαϊκή διάσταση, οι κλασικές λειτουργίες του συνταγματισμού (εγγύηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών και νομιμοποίηση και οργάνωση των λειτουργιών του κράτους) ανοίγουν ερμηνευτικά το Σύνταγμα σε ένα πλέγμα επιτρεπτικών –και όχι μόνο αποτρεπτικών ή απαγορευτικών– διατάξεων. Το Σύνταγμα ως σύνολο λειτουργικών προβλέψεων και αξιακών κατοχυρώσεων αποτελεί πια, με καντιανούς όρους, την προϋπόθεση δυνατότητας τόσο μιας

διαρκούς θεσμικής αναδόμησης όσο και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες επέχουν ουσιαστικά θέση εκτελεστικών ή οργανικών του Συντάγματος νόμων (σ. 123). Το Σύνταγμα δεν είναι πλέον μόνο το κλασικό φιλελεύθερο ανάχωμα απέναντι στις αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας· αποτελεί και έναν κανονιστικό μεσολαβητή μεταξύ των θεμελιωδών αρχών και αξιών μιας συντεταγμένης πολιτικής κοινότητας και της ρέουσας πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Το Σύνταγμα το ίδιο αποτελεί την ύψιστη μορφή του μεταρρυθμισμού και του δημοκρατικού πλουραλισμού, στο βαθμό που εξυφάνεται ως επιτρεπτικό και διεθνικό.

Αυτός ο πορώδης και ελαστικός χαρακτήρας του αναδυόμενου συνταγματισμού της εποχής μας κατάφερε να υποδεχθεί, χωρίς να κονιορτοποιηθεί, ακόμα και το «καινοφανές και ιδιότυπο σύμπλεγμα κανόνων αναφοράς του ενωσιακού, του διεθνικού και του εθνικού δικαίου» (σ. 390), τη μορφή του οποίου έλαβε η δημοσιονομική επιτήρηση της ελληνικής οικονομίας κατά την εποχή των Μνημονίων. Ο πολυμερής και πολυφυής χαρακτήρας αυτού του πλέγματος διατάξεων και πράξεων χωρίς εσωτερική τυπική ιεράρχηση, που συνέπλεξε την ελληνική και την ενωσιακή έννομη τάξη με τις πρακτικές επιτήρησης και τους μηχανισμούς επείγουσας χρηματοδοτικής διευκόλυνσης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, υπήρξε ένα θεσμικό *ponum*, ένα πρωτοφανές νομικό μόρφωμα συντιθέμενο τόσο από «σκληρές» κανονιστικές διατάξεις όσο και από μεσοπρόθεσμες μακροοικονομικές προβλέψεις, κατευθυντήριες γραμμές και συστάσεις για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις του τραπεζικού και ασφαλιστικού συστήματος και της δημόσιας διοίκησης.

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση εγκαινίασε μια νέα εποχή στην εξέλιξή της διά των ελληνικών προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής, καθώς αυτό το αρχικά εξαιρετικό και αδιάγνωστο μόρφωμα σταδιακά κανονικοποιήθηκε, τόσο που ενσωματώθηκε σε μια σειρά από διακυβερνητικές συνθήκες (όπως αυτή για την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας ESM). Η διαχείριση της κρίσης μιας εθνικής οικονομίας, όπως η ελληνική, με έντονη νομισματική και οικονομική αλληλεξάρτηση με άλλες εθνικές οικονομίες, άνοιξε την πόρτα για την παγίωση μιας νέας, υβριδικής έννομης τάξης με στόχο τη διαρκή δημοσιονομική επιτήρηση και πειθαρχηση από διεθνικά όργανα. Αυτή υπήρξε και συνεχίζει να είναι η μεγαλύτερη πρόκληση από καταβολής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων το 1957, καθώς η οικονομική διακυβέρνηση της Ευρωζώνης επιτεύχθηκε σταδιακά και εμμέσως –διαμέσου των μέτρων διαχείρισης της χρηματοοικονομικής κρίσης του 2008– κυρίως με διακυβερνητικές αποφάσεις που είχαν στο επίκεντρό τους το άτυπο όργανο που είναι το Eurogroup, τη στιγμή που η απαραίτητη δημοσιονομική και τραπεζική ενοποίηση της Ενιαίας Αγοράς οφείλει να στηριχθεί σε μια πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης, η οποία όμως είναι αδύνατον να επισυμβεί με τη χρήση της διακυβερνητικής μεθόδου αντί της κοινοτικής. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Μανιτάκης, το βασικό παράδοξο της ευρωπαϊκής ενοποίησης στις μέρες μας είναι ότι «για να προχωρήσει η Ευρώπη στην απαραίτητη πολιτική της ενοποίηση, προϋποτίθεται η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής, υπερεθνικής, και όχι διακρατικής, πολιτικής εξουσίας, που θα κείται πάνω και πέρα από τα κράτη και θα βρίσκεται πάνω από την οικονομία και τις αγορές, τις οποίες χρειάζεται να ελέγχει και να ποδηγετεί. Και επιπλέον, η ενιαία ευρωπαϊκή πολιτική εξουσία θα πρέπει να είναι δημοκρατικά νομιμοποιημένη από τους λαούς της Ευρώπης» (σ. 397). Αυτή η διαρκής και αυξανόμενη ένταση μεταξύ του υψηλού βαθμού οικονομικής και νομισματικής ενσωμάτωσης των χωρών της ΕΕ και του χαμηλού βαθμού πολιτικής ενοποίησής τους πέρασε θεσμικά και στην ελληνική έννομη τάξη μέσα από την πύλη του ελληνικού Συντάγματος, όχι χωρίς μεγάλες πολιτικές αναταράξεις και τη συνεπακόλουθη άνοδο των λαϊκιστικών και αντισυστημικών άκρων. Όμως και αυτήν την θύελλα την εξημέρωσε το Σύνταγμα, καθώς αποδείχθηκε ότι το βασικό

πρόβλημα της Ευρωζώνης δεν ήταν εντέλει θεσμικό, ήταν προεχόντως πολιτικό, καθώς απαιτείτο αλλαγή των ευρωπαϊκών δημόσιων πολιτικών χωρίς αναγκαστικά αλλαγή θεσμών.

Όχι μόνο δεν στάθηκε εμπόδιο το εθνικό Σύνταγμα στην παράδοση και αντιφατική πρόοδο της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης, αλλά ο συγγραφέας θεωρεί ορθά πως αποτελεί εκ των ων ουκ άνευ όρο για την σύμπληξη στο μέλλον ενός ευρωπαϊκού Δήμου συγκείμενου από τους εθνικούς Δήμους, μια «ευρωπαϊκή Δημων-κρατία», όπως την αποκαλεί εύστοχα. Σύμφωνα με την επιφύλαξη κυριαρχίας του άρθρου 28 του Συντάγματος, η λαϊκή κυριαρχία και η δημοκρατική αυτονομία συνθέτουν τη «συνταγματική αυτονομία», η οποία «αποτελεί συστατικό όρο της ύπαρξης και της ταυτότητας κάθε κράτους» (σ. 406). Συνεπώς, η συνταγματική αυτονομία της χώρας δεν μπορεί να εκχωρηθεί, μπορεί όμως κάλλιστα να συμμετάσχει σε διαδικασίες ή θεσμούς που συντείνουν στη δημιουργία μιας άλλης κυρίαρχης αλλά μη ανταγωνιστικής οντότητας, όπως είναι κατεξοχήν η Ευρωπαϊκή Ένωση (εφεξής ΕΕ). Η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης όχι μόνο δεν είναι αντιφατική προς τη συνταγματική αυτονομία των κρατών-μελών της ΕΕ, αλλά αντιθέτως μπορεί να νοηθεί ως «ένα Σύνταγμα των ευρωπαϊκών λαών και των κρατών» (σ. 414). Μεταξύ μιας «υπερεθνικής» ευρωπαϊκής δημοκρατίας βασισμένης αποκλειστικά σε μια διακυβερνητική ένωση κρατών και ενός «ομοσπονδιακού κράτους» που υπερβαίνει τα εθνικά κράτη, υπάρχει ένας τρίτος και πρωτότυπος δρόμος «ομοσπονδίωσης», αυτός της δημιουργίας μιας νέας πολιτικής ενότητας που συμπληρώνει την συγκυριαρχία κρατών με μια συναρχία λαών (σ. 436). Εκτός από την διακρατική/διακυβερνητική της διάσταση, η οποία, όπως είδαμε, γιγαντώθηκε μετά την κρίση του 2008-2010, η ΕΕ οφείλει να προσεγγίζεται και ως μια συνάρθρωση πολιτικά οργανωμένων λαών ως φορέων λαϊκής κυριαρχίας. Το πολυκεντρικό σύστημα κυβέρνησης της ΕΕ είναι ικανό να οικοδομήσει «μια Ευρωπαϊκή Δημοκρατία των Δημοκρατιών», η οποία να μην καταλύει τη συνταγματική αυτονομία, την εθνική και λαϊκή κυριαρχία των κρατών-μελών της, αλλά να τις συναρθρώνει σε μια πρωτότυπη και μοναδική «ομοσπονδία δημοκρατιών» (σ. 433).

Η πολιτική ενότητα της Ευρώπης θα πρέπει, κατά τον συγγραφέα, να λάβει τη μορφή περισσότερων διαμοιρασμένων και εξισορροπούμενων δημόσιων εξουσιών, ευρωπαϊκών και εθνικών, με τη θέσπιση ενός Ευρωπαϊκού Συντάγματος χωρίς κράτος και χωρίς ένα ενιαίο διευθυντήριο. Σ' αυτό το νέο, πολυεπίπεδο σύστημα διακυβέρνησης (multilevel governance), το οποίο δεν μοιάζει με τα νεωτερικά μονιστικά συστήματα κυβέρνησης (government), «το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και τα εθνικά Συντάγματα θα είναι [...] τυπικά ισότιμα», καθώς το (πραγματικό και όχι τυπικό) Ευρωπαϊκό Σύνταγμα θα έχει ως αποστολή «όχι να καθυποτάξει ή να ακυρώσει τα εθνικά Συντάγματα ούτε να αρνηθεί την πολιτική και συνταγματική αυτονομία των λαών της Ευρώπης, αλλά να ορίσει τις θεμελιώδεις αρχές που θα διέπουν την κοινή πολιτική συμβίωση των λαών της Ευρώπης, τις διαδικασίες της συμμετοχής τους στην κοινή διαχείριση των ευρωπαϊκών υποθέσεων, καθώς και τα θεμελιώδη δικαιώματα των ατόμων και των λαών της» (σ. 439). Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ελληνικό Σύνταγμα, όπως και τα υπόλοιπα εθνικά Συντάγματα των κρατών-μελών, δεν θα στέκονται εμπόδια στην ομοσπονδία της Ευρώπης, αλλά αντιθέτως θα αποτελούν βασικούς πυλώνες της.

Αυτός είναι ο επιστημονικός κορμός του βιβλίου, πάνω στον οποίο έρχεται ο συγγραφέας, ως δημόσιος διανοούμενος πλέον και όχι στενά ως συνταγματολόγος, να προσθέσει τις πολιτικές του αγωνίες και σκέψεις σχετικά με την κατάσταση της Ελλάδας μετά την κρίση της δεκαετίας του 2010, καθώς και ορισμένες δημοσιευμένες και αδημοσίευτες μελέτες σχετικά με την βιοηθική, τη θρησκεία και μερικά σύμμεικτα θέματα, συνταγματικά ή μη. Δυστυχώς ο χώρος δεν μου επιτρέπει

να αναφερθώ στις παραπάνω θεματικές. Θα ήθελα όμως να εισφέρω μια κριτική ματιά στα κεντρικά επιχειρήματα του συγγραφέα που παρουσίασα παραπάνω, καθώς και στα κείμενά του σχετικά με την ελευθερία της έκφρασης και την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης.

Σε δύο κείμενα, το ένα στο πρώτο μέρος και το άλλο στο έκτο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας παρουσιάζει, έστω και με κάποιες επιφυλάξεις, την παγκοσμιοποίηση ως «εποχή της Αυτοκρατορίας», κατά την ορολογία των Τόνι Νέγκρι και Μίκαελ Χαρντ. Ως «Αυτοκρατορία» ορίζεται μια ιδιότυπη πλανητική κυριαρχία μέσα από ένα πυκνό πλέγμα δυσδιάκριτων οικονομικο-πολιτικών, εθνικών και διεθνών σχέσεων. Η Αυτοκρατορία κυβερνά τον κόσμο μέσα από ένα δίκτυο πολλαπλών κέντρων εξουσίας, που διασφαλίζουν διαρκώς τα συμφέροντα της παγκοσμιοποιημένης αγοράς και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Αυτό το αφανές μόρφωμα πλανητικής εξουσίας δεν στοχεύει απλώς στην επικράτηση κάποιων υλικών συμφερόντων. εγκαθιδρύει και ένα νέο στυλ διακυβέρνησης, το οποίο «μεταχειρίζεται τη *συναίνεση και τη συγκατάθεση των κρατών ως βασικό εργαλείο νομιμοποίησης των διεθνών αποφάσεων*, χωρίς να απορρίπτει βέβαια τη νομιμοποιημένη βία ή τη σκέτη βία, όταν χρειαστεί. Ο νομικός φορμαλισμός *συνυπάρχει* με το αναγεννησιακό φυσικό Δίκαιο και τις αξίες του ανθρωπισμού, με προνομιακό όχημα και των δύο την ιδεολογία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» (σ. 30 και με την ίδια διατύπωση, σ. 393). Πρόκειται για μια «βιοεξουσία», που ασκεί υπερεθνική κυριαρχία πέρα και πάνω από τις δημοκρατικά νομιμοποιημένες πολιτικές τάξεις των κρατών και διασφαλίζει «ένα είδος *διαρκούς διοικητικής «αστυνόμησης και επιτήρησης της οικονομίας της αγοράς»* ή αλλιώς «*οικονομικής διακυβέρνησης» όλων των χωρών του κόσμου*» (σ. 31). Αυτή η «επιτήρηση», με όρους Μισέλ Φουκώ, μετατρέπει τα μέτρα διοικητικο-αστυνομικού ελέγχου επί των κρατών, από αρχικά εξαιρετικού ή προσωρινού χαρακτήρα, σε καταναγκαστική πειθαρχηση απεριόριστης διάρκειας. Ακολουθώντας τη σκέψη του Τζόρτζιο Αγκάμπεν, ο Μανιτάκης γράφει ότι «η κρίση γίνεται τελικά η αφορμή, και τα εξαιρετικά μέτρα *μετατρέπονται από προσωρινά σε διαρκή*» (σ. 32). Νομίζω όμως ότι αυτό το πλαίσιο κατανόησης, το οποίο ανάγεται στη ριζοσπαστική και αντισυστημική αριστερή –ή ορθότερα αριστεριστική– σκέψη των περασμένων δεκαετιών, δεν αποδίδει δικαιοσύνη στην εξέλιξη της σκέψης του ίδιου του Μανιτάκη μέσα στο χρόνο. Πράγματι, ο ίδιος είναι σαφέστατος σε όλο το υπόλοιπο βιβλίο, ότι η πολλαπλή συστημική κρίση της εποχής των Μνημονίων *ουδέποτε* εγκαθίδρυσε ένα καθεστώς παρασυνταγματικής «εξαιρετικότητας» ή «κατάστασης ανάγκης» στην Ελλάδα, ενώ η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και η οικονομική παγκοσμιοποίηση έχουν ξεκάθαρα αποδαιμονοποιηθεί στη σκέψη του Μανιτάκη. Εν ολίγοις, αυτές οι αναφορές στην φουκωική και αποδομιστική παράδοση ενός διακριτού ρεύματος της ευρωπαϊκής σκέψης εμφανέστατα δεν συνάδουν πλέον με την αντίληψη του συγγραφέα αναφορικά με τη διεθνή πολιτική και τις συνταγματικές λειτουργίες στον σύγχρονο κόσμο και θα έπρεπε, ως εκ τούτου, να είχαν απαλειφθεί κατά την ανασκόπηση παρελθόντων κειμένων ενόψει της έκδοσής τους σε ένα τόμο.

Το αδημοσίευτο άρθρο «Η ελευθερία του λόγου και ο Λόγος της ελευθερίας (όλων)», το οποίο συμπεριλαμβάνεται στο πέμπτο μέρος του βιβλίου «Διάφορα άλλα, συνταγματικά και μη», είναι ένα (ασυνήθιστα για τον συγγραφέα) οργισμένο κείμενο που γράφτηκε το 2000, μετά την παραίτησή του από το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης. Εδώ υποστηρίζεται ότι τα ισχυρά ηλεκτρονικά ΜΜΕ καταχρώνται τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία έκφρασης για την απόκτηση ισχύος, πλούτου και δύναμης επιρροής. Το αποτέλεσμα είναι τα ιδιωτικά κερδοσκοπικά κανάλια να καθίστανται ανεξέλεγκτα και να καταπατούν ασύδοτα τις ελευθερίες και τα δικαιώματα όλων, ακόμα και όσων είναι παθητικοί αποδέκτες των εκπομπών τους. Ο συγγραφέας ασκεί δριμεία κριτική σε μια απόφαση του Αρείου Πάγου (εφεξής ΑΠ), σύμφωνα με

την οποία «Η προστασία της ελευθερίας του λόγου, της επιστήμης και της τέχνης, επειδή αποσκοπεί στη διαφύλαξη υψίστων κοινωνικών αγαθών, καλύπτει και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν είναι παράνομες, διότι η προσωπικότητα και αν θίγεται έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία σε σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών». Κατ' αυτόν, η αφηρημένη στάθμιση έννομων αγαθών και ιεράρχηση συνταγματικών ελευθεριών που φαίνεται να κάνει αυτή η απόφαση «θα μπορούσε να δικαιολογήσει προσβολές της ιδιωτικής ζωής, της τιμής και της υπόληψης δημόσιων προσώπων ή και απλών «ανώνυμων» –όπως καταχρηστικά λέγεται– πολιτών, με αφορμή αποκαλύψεις σκανδαλιστικές της ερωτικής τους ζωής, έτσι, χάριν παιδιάς, προς ενημέρωση και τέρψη των τηλεθεατών ή των αναγνωστών εφημερίδων» (σ. 343). Το κοινό των τηλεοπτικών καναλιών είναι και αυτό φορέας αντίστοιχου δικαιώματος ελευθερίας αποδοχής και ανταπόκρισης στο λόγο των ΜΜΕ (σ. 348) και ως εκ τούτου, έχει δικαίωμα να αντιδρά όταν «η επικοινωνία, μέσω π.χ. ραδιοτηλεοπτικής εκπομπής, αδιαφορεί για τον λόγο της ελευθερίας, περιφρονεί τα δικαιώματα του κοινού, την ιδιωτική ζωή των πολιτών, την ίση κοινωνική αξιοπρέπεια όλων των ανθρώπων, δεν σέβεται τη διαφορετικότητα και την πολιτισμική πολλαπλότητα, τον πλουραλισμό», καθώς μια τέτοια επικοινωνία «αποτελεί μια πηγή διακινδύνευσης για πολλές ελευθερίες και απειλεί άμεσα τα δικαιώματα των άλλων» (σ. 349). Με πολύ έντονο και αφοριστικό ύφος, ο Μανιτάκης ισχυρίζεται ότι οι ιδιοκτήτες των ΜΜΕ θέτουν σε κίνδυνο τις ελευθερίες μας περισσότερο από την αυθαίρετη και αυταρχική κρατική εξουσία, καθώς «εννοούν να ασκούν την ελευθερία της επικοινωνίας χωρίς χαλινό και όρια, χωρίς κανόνες και αίσθημα κοινωνικής ευθύνης» (σ. 349).

Είναι σαφές ότι το Σύνταγμα (άρθρο 25 παράγραφος 3) ορίζει πως «Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται» και ότι αυτό εφαρμόζεται και στην ελευθερία της έκφρασης με ραδιοτηλεοπτικά μέσα (άρθρο 15). Ωστόσο, η κριτική που ασκείται από τον Μανιτάκη είναι αρκετά ισοπεδωτική, καθώς παραλείπει να κάνει ορισμένες κρίσιμες αναλυτικές διακρίσεις με σκοπό την καλύτερη δυνατή διασφάλιση των θεμιτών ορίων της ελευθερίας του λόγου σε ένα πλουραλιστικό κράτος δικαίου. Εκκινώντας από αυτό που γράφει ο ίδιος ο συγγραφέας, ότι το νόημα της ελευθερίας της έκφρασης είναι «ο σεβασμός της ελευθερίας και της προσωπικότητας του άλλου και της δυνατότητάς του να συμμετέχει στη δημόσια μαζική επικοινωνία» (σ. 350), είναι άξιο απορίας γιατί δεν διακρίνει μεταξύ των δημόσιων προσώπων (public figures), που έχουν άνετα τη δυνατότητα δημόσιας απόκρισης σε τυχόν προσβολή της τιμής και υπόληψής τους από δημοσίευμα ή εκπομπή που τους αφορά, και των υπολοίπων «απλών πολιτών» ή, σωστότερα, των ιδιωτών (private figures). Σύμφωνα με πάγια νομολογία τόσο του αμερικανικού Ανώτατου Δικαστηρίου, όσο και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, οι πρώτοι (τα δημόσια πρόσωπα) θα πρέπει να αποδεχθούν στενότερο εύρος έννομης προστασίας του δικαιώματος υπόληψής τους από τους δεύτερους (τα καθαρά ιδιωτικά πρόσωπα), καθώς είναι εξ ορισμού υπόλογοι απέναντι στο κοινό για τη δημόσια δράση τους, οφείλουν να δέχονται τη δημόσια κριτική χωρίς τιμωρητική διάθεση απέναντι στον ασκούντα την κριτική, και διαθέτουν ανά πάσα στιγμή τη δυνατότητα πρόσβασης και φωνής στα ΜΜΕ προκειμένου να αντικρούσουν μια τυχόν συκοφαντική δυσφήμιση εναντίον τους. Ασφαλώς η οργή του συγγραφέα για την αναίσχυρη δημοσιοποίηση «γαργαλιστικών» λεπτομερειών της ερωτικής ζωής ενός μουσικού από μια τηλεοπτική εκπομπή είναι απολύτως δικαιολογημένη. Όμως η γενική και αφηρημένη έκφραση που χρησιμοποιεί διατρέχει τον κίνδυνο να οχυρώσει, ως μη όφειλε, και δημόσια πρόσωπα απέναντι σε κριτική που αυτά θα θεωρήσουν ως «καταχρηστική», ενώ θα είναι, στην πραγματικότητα, απλώς ενοχλητική για τον ναρκισσισμό και την αλαζονική μεγαλομανία τους ή την καθεστωτική τους αντίληψη. Η ελευθερία του λόγου παραμένει εύθραυστη και αυτή η

έλλειψη διάκρισης δυστυχώς μπορεί να δώσει το σήμα στους κρατούντες ότι μπορούν να ασκούν διώξεις κατά των «συκοφαντικών» ΜΜΕ, που τολμούν να ανοίγουν δημόσιο διάλογο ασκώντας κριτική στον βίο και την πολιτεία δημόσιων προσώπων, έστω και με την καλόπιστη χρήση ορισμένων μη εξακριβωμένων στοιχείων.

Τέλος, στο κείμενό του «Η ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης και η κριτική δικαστικών αποφάσεων από την κυβέρνηση(!) και την κοινή γνώμη», το οποίο είχε αρχικά δημοσιευθεί στο επιστημονικό περιοδικό *Το Σύνταγμα*, ο Μανιτάκης δικαίως ασκεί κριτική σε δύο αποφάσεις της Διοικητικής Ολομέλειας του ΑΠ, οι οποίες αποσκοπούν στην κατάπνιξη της κριτικής κατά δικαστικών αποφάσεων, είτε από τον υπουργό Δικαιοσύνης (απόφαση 8/1998) είτε από βουλευτή στα πλαίσια του κοινοβουλευτικού ελέγχου (απόφαση 9/1998). Η κριτική του Μανιτάκη επικεντρώνεται στην απόφαση 9/1998, που είναι και η πιο προβληματική από συνταγματικής πλευράς, καθώς υποδηλώνει την δικαστική επιθυμία απαγόρευσης κάθε κριτικής για δικαιοδοτικές κρίσεις δικαστικών οργάνων. Σωστά ο συγγραφέας επισημαίνει ότι μόνο η διάκριση των εξουσιών και η προσωπική ανεξαρτησία των δικαστών μπορούν να αποτελέσουν συνταγματικά αναχώματα ανάσχεσης της κριτικής που στρέφεται κατά των δικαστικών αποφάσεων. Η γενική συνταγματική αρχή είναι το επιτρεπτό της άσκησης κριτικής κατά δικαστικών αποφάσεων που εκδίδονται στο όνομα του λαού, με μόνες εξαιρέσεις τη «διαφύλαξη πάση θυσία του αμερόληπτου και του ανεπηρέαστου της δικαιοδοτικής κρίσης του δικαστή, καθώς και της μη ανάμειξης της πολιτικής εξουσίας, μέσω του κοινοβουλίου, στα έργα της δικαστικής» (σ. 357).

Η μείζων πρόταση –όπως λένε οι νομικοί για τον δικανικό συλλογισμό– του Μανιτάκη είναι ατράνταχτη από απόψεως συνταγματικού δικαίου και πολιτικής ηθικής: «Σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα, που διέπεται από τη δημοκρατική αρχή και την ελευθερία της σκέψης και του λόγου, καμία εξουσία, ούτε η δικαστική, δεν εξαιρείται από τον κανόνα της υπαγωγής της σε δημόσιο έλεγχο και κριτική» (σ. 357-358). Όμως η επιφύλαξη που τη συνοδεύει («υπό τον όρο βέβαια ότι δεν θίγεται ούτε προσβάλλεται η Δικαιοσύνη συνολικά ως θεσμός») (σ. 358) ανοίγει πιθανώς το δρόμο για ανησυχητικές καταστάσεις. Πράγματι, είναι κοινώς αποδεκτό ότι επίκριση δικαιοδοτικού έργου που αφορά εκκρεμείς υποθέσεις είναι ανεπίτρεπτη διότι τείνει να παραβιάσει την αμερόληπτη και ανεπηρέαστη κρίση των δικαστών. Είναι εξίσου αποδεκτό ότι κριτική δικαστικής απόφασης από τον υπουργό Δικαιοσύνης είναι ανεπίτρεπτη, όχι όμως, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, επειδή «η εκτελεστική εξουσία οφείλει να μην αναμειγνύεται στην άσκηση των καθηκόντων άλλων εξουσιών» (σ. 358-359), αιτιολογική θεμελίωση τόσο ευρεία που θα μπορούσε να ισχύει εξίσου και για την απαγόρευση ανάμειξης της νομοθετικής εξουσίας μέσω της άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου, ούτε επειδή «ειδικά ο υπουργός Δικαιοσύνης, ως πολιτικός προϊστάμενος των δικαστών και αρμόδιος διά την απονομή της δικαιοσύνης, οφείλει με τις ενέργειές του να διαφυλάσσει και να προασπίζεται την ανεξαρτησία και το κύρος της Δικαιοσύνης και των δικαστικών αρχών» (σ. 359). Ο πραγματικός λόγος της συνταγματικής απαγόρευσης της άσκησης κριτικής σε δικαιοδοτικές κρίσεις από την κυβέρνηση γενικά δεν είναι άλλος από το ότι ο ομφάλιος λώρος μεταξύ της Κυβέρνησης και της Δικαστικής Εξουσίας δεν έχει αποκοπεί στην Ελλάδα, καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 90 παράγραφος 5 του Συντάγματος, η ηγεσία της Δικαιοσύνης (πρόεδρος και αντιπρόεδροι του ΣτΕ, του ΑΠ και του Ελεγκτικού Συνεδρίου) διορίζεται με προεδρικό διάταγμα ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, κατόπιν επιλογής από όλα τα μέλη των ανώτατων δικαστηρίων. Συνεπώς, στην Ελλάδα οι αρχιδικαστές συνεχίζουν να οφείλουν κατά βάση τη θέση τους στην εκάστοτε Κυβέρνηση, οπότε και είναι φυσικό να αισθάνονται ενίοτε ευεργετημένοι και να νιώθουν μια κάποια θεσμική

ευγνωμοσύνη προς τον πρωθυπουργό και τον υπουργό Δικαιοσύνης του. Αυτή η συνθήκη μειώνει δραστικά εν τοις πράγμασι την εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι στο ρόλο του υπουργού Δικαιοσύνης ως φύλακα της προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστών και εγκαθιστά την καχυποψία αναφορικά με το ανεπηρέαστο των δικαστών από τον κυβερνητικό λόγο. Για όλους τους άλλους όμως πλην των μελών της κυβέρνησης, είτε αυτοί είναι οι απλοί πολίτες είτε οι βουλευτές ως εκλεγμένοι εκπρόσωποι αυτών, η γενική επιφύλαξη που παραθέτει ο συγγραφέας, ότι πρέπει να «αποκλείονται η κριτική και ο έλεγχος όταν αποσκοπούν να ασκήσουν πίεση για να επηρεάσουν τη δικαιοδοτική κρίση ή να θίξουν την αμεροληψία του δικαστή ή έχουν ως αποτέλεσμα τον επηρεασμό ή τη λογοκρισία της κρίσης του» (σ. 358), είναι επικίνδυνα ευρεία: τι είναι η άσκηση δημόσιας κριτικής διά του γραπτού ή προφορικού λόγου αν όχι μια άσκηση (ηθικής) πίεσης για να επηρεαστεί προς το ορθότερο η δικαιοδοτική κρίση στο μέλλον και από ποιον θα κριθεί σε ένα κράτος δικαίου αν μια κριτική έχει ως αποτέλεσμα να επηρεαστεί ή να λογοκριθεί η κρίση του δικαστή; Από τον δικαστή τον ίδιο, που θα είναι έτσι ταυτόχρονα και κριτής μιας υπόθεσης και κριτής των κριτών της δικανικής του πράξης, εγκαθιστώντας έτσι ελεύθερα τον εαυτό του σε θέση δικαστή και κριτή;

Αν βάλει κανείς στην άκρη αυτές τις ελάχιστες κριτικές που μπορούν να ασκηθούν απ' τη σκοπιά της ίδιας της δημοκρατικής και φιλελεύθερης πολιτικής και δικαιοσύνης φιλοσοφίας του συγγραφέα, το βιβλίο του Μανιτάκη είναι πυκνογραμμένο, καλύπτει ένα μεγάλο εύρος θεματικών και είναι πολύ υψηλού επιστημονικού επιπέδου. Ο Αντώνης Μανιτάκης είναι ένα κεφάλαιο για την ελληνική και την ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη και τη δημόσια διανόηση. Ο πλούτος της σκέψης του διαφαίνεται ακόμα και σε μια συλλογή άρθρων και επιφυλλίδων του, όπως είναι ο ανά χείρας τόμος, ο οποίος θα πρέπει να διαβαστεί και να συζητηθεί ευρύτατα.